«8D02307 – Қазақ филологиясы» білім беру беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған Сейдамат Әсел Қазбекқызының Қазіргі сөзқолданыс: стандарттылық және әсерлілік (қазақ жазба коммуникациясының материалдары негізінде) деп аталатын диссертациясының

АҢДАТПАСЫ

Зерттеудің өзектілігі. Қазақ жазба коммуникациясы – қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынас қызметінің басты құралы, қоғам мүшелерінің білімдік-танымдық деңгейінің қалыптасуына, жетілуіне, кеңеюіне айрықша ықпал ететін аса маңызды тармақ. Қазақ тілтанымында мерзімді баспасөз жазба нұсқалардың қатарында айрықша аталады. Өйткені мерзімді баспасөз әдеби тілдің, оның көркем әдебиет, ғылыми және оқу-ағарту әдебиеті сияқты арналарының барлығының кезең-кезеңдер мен даму сатыларындағы тілі мен стиліне тән жалпы және нақты үдерістер мен үрдістерді тану үшін мол мәлімет бере алатын сала ретінде бағаланды.

Соңғы онжылдықтарда қазақ мерзімді баспасөзінің тілдік және стильдік ерекшеліктері тілші ғалымдардың тұрақты назарында болып келеді. Бұл үрдіс қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуымен, оның қоғамдық-коммуникативтік қызметінің кеңеюімен, тілдік кеңістікті ұлттандыру үдерістерінің қарқынды сипат алуына тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ баспасөзінің тілі мен стилі қоғамдық санаға ықпал ететін, ақпарат тарату мен түсіндірудің пәрменді арнасы ретінде маңызды рөл атқарады.

Қазіргі қазақ мерзімді баспасөзінің стильдік белгілерін айқындайтын сөзқолданыс: а) ақпарат беруге қажетті стильаралық лексика; ә) мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына қатысты билік пен халықтың арасындағы байланысты орнататын стандартталған тілдік бірліктер; б) осы проблемаларды жеткізу жолында қоғам мүшелерінің санасына ықпал ету үшін сөз әсерлілігін туғызатын тілдік бірліктер түрінде топтастырылды.

Сөзқолданыс – мерзімді баспасөздің ақпарат беру және ықпал ету функцияларын қамтамасыз ететін, стандартты тілдік бірліктер мен сөз әсерлілігін тудыратын құралдардың өзара байланыста, стильдік мақсатта жұмсалуы. Бұл үдеріс барысында жазарман әдеби тіл мен ұлттық сөздік қорындағы қолданыстар арасынан стильдік қызметіне сәйкес бірліктерді іріктеп қолдана отырып, тілдік тұтастықты сақтайды.

Қазақ тілтанымында көрсетілген қабаттардың әрқайсысы жеке-дара қарастырылып келгені белгілі. Әлемдік лингвистиканың өзінде де мерзімді баспасөздің стильдік белгілерін танытатын тілдік бірліктер қоғамдық-саяси лексика деңгейінде ғана қарастырылады. Түркітанудағы зерттеулер де шетелдік зерттеулердің тұжырымдарын басшылыққа алады. Нақты айтқанда, әлемдік лингвистика мен түркітануда мерзімді баспасөздің тілі мен стиліне ортақ сөзқолданыс біртұтастықта зерттелмеген.

Қазіргі қазақ мерзімді баспасөзінің тілі мен стиліне тән тілдік бірліктерді біртұтастықта зерттеу маңызды. Бұлайша зерттеу: а) мемлекеттік тіл

стратегиясын жүзеге асыру бағыттары тұрғысынан алғанда, қазіргі жазба нұсқалардың аса маңызды тармағы – мерзімді баспасөзде ұлттық болмыстың негізіндегі ұлттық ойлау жүйесіне тән қазақ сөз байлығының қайта оралу үрдістері мен үдерістерін және ә) қазақ әдеби тілінің сөздік құрамының жаңару және жаңғыру процестерін танытады; б) мерзімді баспасөздің тілі мен стилінің алдыңғы кезеңдердегі басты ерекшеліктерін сақтай отырып, жаңа заманға сәйкес мерзімді баспасөздің тілдік-стильдік ерекшеліктерінің жаңа сапада жетілгенін көрсетеді; в) қазіргі мерзімді баспасөздің тілі мен стилінің барлық ерекшеліктерін біртұтастықта зерттеу, тұтастай алғанда, соңғы онжылдықтардағы қазақ әдеби тілінің динамикасындағы жалпы сипаттарды сараптауға және саралау арқылы тұжырымдар жасауға жол ашады.

Жинақталған эмпирикалық материалдар соңғы онжылдықтардағы қазақ мерзімді баспасөзіндегі стандартты (клише, стереотип, штамп) және сөз әсерлілігін тудыратын тілдік бірліктердің (теңеу, перифраз, фоникалық құрылымдар, лексикалық қабаттардың образды-коннотаттық қызметі) өзара ықпалдасатын стильдік қызметі қазіргі баспасөздің қазақ тілінің сөз байлығын сарқа пайдалануға негізделгенін, ұлттық болмысты танытатын сөзқолданыстың қазақ мерзімді баспасөзінің лингвомәдени және коммуникативті кеңістіктегі айрықша рөлі мен маңызын көрсетіп отыр.

Баяндалған мәселелер қазіргі қазақ мерзімді баспасөзінің тілі мен стилін танытатын, ақпарат беру және ықпал ету функциясы үшін өзара тығыз сабақтастықта қолданылатын тілдік бірліктерді – стандартталған тілдік бірліктер мен сөз әсерлілігін туғызатын сөзқолданыстарды біртұтастықта зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Зерттеу нысаны. Қазіргі жазба нұсқалардың күрделі түрі ретінде қазақ мерзімді баспасөзіндегі сөзқолданыс.

Зерттеу пәні. Соңғы онжылдықтардағы қазақ мерзімді баспасөз тіліндегі сөзқолданыстың стандарттылығы және әсерлілігі.

Зерттеудің мақсаты – соңғы онжылдықтардағы қазақ мерзімді баспасөзінің тілі мен стилінің негізгі стильдік белгілерін танытатын тілдік бірліктерді жинақтау нәтижесінде стандартты (клише, стереотип, штамп) және сөз әсерлілігін тудыратын тілдік бірліктердің (теңеу, перифраз, фоникалық құрылымдар, лексикалық қабаттардың образды-коннотаттық қызметі) өзара ықпалдасатын стильдік қызметін біртұтастықта қарастыру арқылы қазіргі қазақ мерзімді баспасөзі тілі мен стилінің лингвомәдени және коммуникативті кеңістіктегі орны мен маңызын айқындау.

Зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін төмендегідей **міндеттердің** шешімі табу көзделді:

– қазақ тілтанымындағы мерзімді баспасөз тілі мен стилінің қалыптасу, даму, жетілуіне қатысты тұжырымдарға толық шолу жасай отырып, соңғы онжылдықтардағы мерзімді баспасөз тілі мен стилінің бүгінгі қоғамның лингвомәдени және коммуникативтік кеңістігіндегі рөлі мен маңызын анықтау;

– қазіргі қазақ баспасөзі тілі мен стилінің тұтастығын қамтамасыз ететін сөзқолданыстың категориялды аталым ретінде лингвистикалық сипаты мен қызметін нақтылау;

– лингвистикалық категориялар жүйесіндегі стандартты тілдік бірліктердің (штамп, клише, стереотип) пайда болуына әсер ететін сыртқы және ішкі лингвистикалық түрткіжайттарды айқындау;

– соңғы онжылдықтардағы қазақ мерзімді баспасөзіндегі стандартты және әсерлілік тудыратын тілдік бірліктердің өзара ықпалдасу үдерістерінің себептерін анықтау;

– сөз әсерлілігіне қол жеткізетін тілдің әлеуетті мүмкіндіктері (теңеу, перифраз, фоникалық құрылымдар, лексикалық қабаттардың образды-коннотаттық қызметі) соңғы онжылдықтардағы қазақ мерзімді баспасөзінің ықпал ету функциясының пәрменді құралы екендігін дәлелдеу;

– қазіргі қазақ баспасөзіндегі лингвокреативті сөзқолданыс үлгілерін жинақтап, олардың әсер ету қызметін, оқырманға ықпал ету мүмкіндіктерін анықтау;

Зерттеудің әдістері. Диссертациялық жұмыста зерттеу нысанасына қатысты ғылыми тұжырымдарды жинақтау, жүйелеу, жіктеу әдістері; кешенді-стилистикалық әдіс; имманентті талдау әдісі; контент-талдау әдісі; салыстырмалы әдіс өзара сабақтастықта қолданылды.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық базасы. Зерттеу нысанасының маңыздылығы мен өзектілігін дәлелдеу және қазіргі жазба коммуникацияның басты тармағы – мерзімді баспасөздің тілі мен стиліне ортақ стандартты тілдік бірліктер мен сөз әсерлілігін тудыратын тілдік бірліктердің әрқайсысының стилистикалық сипаттамасын, сондай-ақ олардың стиль түзетін өзара сабақтастықтағы ерекшеліктерін дәйектеу мақсатында қазақ тіл біліміндегі, түркітанудағы және әлемдік лингвистикадағы көрнекті ғалымдардың теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды.

Зерттеудің дереккөздері мен материалдары ретінде соңғы онжылдықтарда (2010-2025) жарық көрген республикалық және бірқатар аймақтық мерзімді басылымдардың мәтіндеріндегі тілдік бірліктер – сөзқолданыстар алынды. Көрсетілген мерзімдегі қазақ баспасөзіндегі стандартты және сөз әсерлілігін туғызатын тілдік бірліктердің – сөзқолданыстардың сипаттамасын және олардың өзара сабақтастығын дәлелдеу мүддесінде алдыңғы кезеңдердегі қазақ газет-журналдарындағы тілдік бірліктермен салыстырылды. Зерттеу нысанасы үшін 2500-ден аса тілдік фактілер (мерзімді баспасөз материалдары) талдауға және тұжырымдар жасауға негіз болды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

– қазақ жазба нұсқаларының қатарындағы қазіргі қазақ мерзімді баспасөзінің тіл дамуындағы үдерістер мен үрдістерді танытушы аса маңызды лингвомәдени және коммуникативті кеңістік ретіндегі рөлі мен орны анықталды;

– лингвистикалық категориялды аталым ретінде сөзқолданыстың қазіргі қазақ баспасөзі тілі мен стиліндегі ерекшелігі мен табиғаты алғаш рет зерттеу нысанасы ретінде талдауға түсті;

– соңғы онжылдықтардағы қазақ мерзімді баспасөзіндегі стандарт сөзқолданыстың және сөз әсерлілігін туғызатын тілдік бірліктердің

әрқайсысының жеке сипаттамалары және олардың бір-біріне ықпалы айқындылды;

– мерзімді баспасөздің ақпарат беру функциясы үшін қалыптасатын стандарт сөзқолданыстардың (стереотип, клише, штамп) жалпы сипаттамасы және стереотип → клише, штамп құбылыстарының ауысуы алғаш рет біртұтастықта талданды;

– мерзімді баспасөздің ықпал ету функциясына байланысты жоғары жиілікпен қолданылатын көріктеу құралдары (теңеу, перифраз, фоникалық құрылымдар, лексикалық қабаттардың образды-коннотаттық қызметі) сөз әсерлілігін тудыратын тілдің әлеуетті мүмкіндіктері ретінде бірінші рет талданды;

– соңғы онжылдықтардағы қазақ мерзімді баспасөзіндегі стандарт сөзқолданыс пен әсерлілік тудырушы тілдік бірліктердің өзара ықпалдасу үдерістерінің, сондай-ақ лингвокреативті тілдік бірліктердің пайда болу себептері алғаш рет анықталды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Қазақ жазба коммуникациясы – қоғамдағы ақпарат алмасудың негізгі арнасы. Қазақ мерзімді баспасөзі – қазақ халқының тарихи-мәдени құндылықтарын, ұлттық дүниетанымын, ұлттық менталитеті мен жадын танытатын тілдік бірліктерді – сөзқолданыстарды кеңінен пайдалану арқылы мемлекеттік тіл стратегияларының басым бағыттарын жүзеге асыруда маңызды рөл атқаратын жазба коммуникацияның маңызды тармағы. Қазіргі қазақ мерзімді баспасөзінің тілі мен стилі – қазіргі қазақ әдеби тілінің жазба коммуникациядағы синхронды дамуына тән үдерістерді танытатын *лингвомәдени әрі коммуникативтік кеңістік.* Қазіргі қазақ мерзімді баспасөзі – билік пен халық арасындағы тиімді байланысты ұйымдастыратын, қоғам мүшелерінің ұлттық идеяға саналы көзқарасын қалыптастыратын және қазақ әдеби тілі нормаларын сақтайтын және қадағалайтын коммуникативтік алаң.

2. Сөзқолданыс – мерзімді баспасөздің ақпарат беру және ықпал ету функциялары үшін пайдаланылатын стандартты тілдік бірліктер мен сөз әсерлілігін туғызатын тілдік бірліктердің өзара байланыста, стильдік мақсатта жұмсалымы. Осы мүдде үшін әдеби тіл мен жалпы тілдік қордағы тілдік бірліктер мерзімді баспасөздің тілі мен стилінің тұтастығын қамтамасыз етеді. Сөзқолданыс – қазақ стилистикасының әдіснамаларын тереңдететін, қазақ тілтанымында түбегейлі зерттеуді қажет ететін категориалды аталым; мерзімді баспасөздің функционалды-коммуникативтік қызметін жүзеге асыруға сәйкес түсетін тілдік бірліктерді жинақталған атауы; коммуникативтік актіде жеке сөздің семантикалық, стильдік айқындылығымен қатар бір-бірімен дәнекерлесіп, бір-бірінің денотат немесе коннотат мағынасын таяныш етіп, логикалық ойды жүйелейтін сөз тіркестер.

3. Стандарттылық – қазіргі қазақ әдеби тіліндегі үрдістер мен үдерістерге тән құбылыс. Стандартты сөзқолданыс – ғылыми, ресми-іскери және мерзімді баспасөздің тіліне тән маңызды стильдік белгі. Тілдік бірліктердің стандартталуы сыртқы және ішкі лингвистикалық түрткіжайттардың ықпалына байланысты. Қазіргі күрделі ақпараттар ағыны және басқа да сыртқы факторлар

деректер мен мәліметтерді дереу, ықшам және айқын жеткізуді қажет ететіндіктен, жазба коммуникацияда қарым-қатынасты жеңілдететін белгілі бір тілдік формулалар пайда болады. Осының нәтижесінде тілдің ішкі заңдылықтары қозғалысқа түседі, сөйтіп, тұрақтала бастаған тіркестер пайда болады. Тұрақтала бастаған тіркестер мен стандартты сөзқолданыс – функционалдық қызметі жетілген әдеби тілдің бір сипаты.

4. Мерзімді баспасөз тілінде ықпал ету функциясына сәйкес іріктелген, бастапқыда әсерлілік қуаты бар сөзқолданыстар орталық, аймақтық, өңірлік басылымдарда жоғары жиілікпен қолданылуы нәтижесінде стереотип → клише сатыларынан өтеді. Сөйтіп, әдеби тілдің сөздік құрамының стандартталған тілдік бірліктермен толығуына ықпал жасайды.

5. Сөз әсерлілігі – ақпаратты, идеяны ақиқат шындыққа сәйкес баяндау барысында сендіру, дәлелдеу, коммуникативтік тиімділікті арттыру мақсаты үшін игерілетін сөзқолданыстар. Қазіргі мерзімді баспасөз тілінде ықпал ету функциясына байланысты, белгілі бір модель түрінде, ықпал ету қуаты жағынан топтастырыла бастаған, сөз әсерлілігін туғызатын сөзқолданыстың негізгілері – теңеулер, перифраздар, тілдің лексикалық қабатының кейбір үлгілері және «әуез әдемілігі» (А. Байтұрсынұлы) бар дыбыстар, буындар үйлесімі (фоникалық құрылымдар). Ақпарат беру, қабылдаушыға әсер ету, идеялар мен ойды насихаттау, қоғам өміріндегі, қоршаған ортадағы ақиқат шындыққа иландыру мүддесінде ойды, идеяны әрлеп жеткізетін, әсерлі қуаты күшті тілдік бірліктер өзара ұйымдасып, біртұтас жүйе түзеді, осылайша әсерлі сөзқолданыс қалыптасады.

6. Ықпал ету функциясын пәрменді етуге қол жеткізетін тілдің әлеуетті мүмкіндіктері қазіргі қазақ мерзімді баспасөзінің тілінде кеңінен пайдаланылады. Тілдің әлеуетті мүмкіндіктерінің игерілу мақсаты – әлемдегі және елдегі оқиғалар мен үдерістерге қоғам мүшелерінің саналы көзқарасын ақиқат шындыққа сәйкес қалыптастыру, оқырманның санасы мен сезіміне қозғау салу. Бұл ретте қазіргі мерзімді баспасөз алдыңғы кезеңдердегі нұсқаларымен салыстыра қарағанда, тілдің әлеуетті мүмкіндіктеріне кеңінен иек артады. Ықпал ету функциясы үшін қазақ тілінің әлеуеті жан-жақты. Олардың қатарында теңеу, перифраз, фоникалық құрылымдар, образды-коннотаттық семантикалық бірқатар лексикалық қабаттар және лингвокреативті тілдік бірліктер қазіргі мерзімді баспасөзде жоғары жиілікпен және сөз әсерлілігін туғызу мақсатында қолданылады.

Зерттеу жұмысының мақұлданымы: Зерттеудің негізгі нәтижелері 15 мақала түрінде төмендегі басылымдарда жарық көрді. Оның ішіне, 1 мақала Scopus деректер базасына енетін халықаралық рецензияланатын басылымда; 6 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары саласындағы сапаны бақылау комитеті ұсынған басылымдарда, 5 мақала халықаралық ғылыми-теориялық конференция жинақтарында, 3 мақала отандық ғылыми журналда жарияланды.

Зерттеудің құрылымы: Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.